

дзеянне або сродак яго ажыццяўлення). Назоўнікі з фармантам -атар маюць агульнае значэнне ‘прадмет – утваральнік дзеяння ці прызначаны для яго ажыццяўлення’, а таксама значэнне ‘дзеючая асоба’; у навукова-тэхнічнай тэрміналогіі – ‘механізм, прыбор, прылада працы’. Пры ўтварэнні назваў адцягненага дзеяння ўжываюцца мадэлі V + аж; V + -арый. З генетычнага пункту гледжання найбольш актыўнымі ў працэсах словаўтварэння выяўляюцца дзеясловы грэка-лацінскага і французскага паходжання.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. Мінск : Навука і тэхніка, 1985. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. 431 с.
2. Казкенова А. К. Онтологія заімаванага слова: монографія. М. : ФЛИНТА : Наука, 2013. 248 с.
3. Мінакова Л. М. Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, склад / Л. М. Мінакова, С. М. Аніськова, А. А. Станкевіч ; М-ва адукацыі Рэп. Беларусь, ГДУ імя Ф. Скарыны. Гомель : ГДУ, 2004. 146 с.

АКТУАЛІЗАЦЫЯ ФАКТЫЧНАЙ РЭТРАСПЕКЦЫІ Ў МАСТАЦКІХ ТВОРАХ В. ПАТАВАЙ І Л. РУБЛЕЎСКАЙ

В. П. Дзігадзюк

*Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І.П. Шамякіна,
вул. Новая, 22, 247760, г. Мазыр, Рэспубліка Беларусь,
Valya.digadyuk@mail.ru*

Навуковы кіраўнік: Чайка Наталля Уладзіміраўна, прафесар кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі УА БДПУ імя М. Танка, доктар, прафесар

Артыкул прысвечаны даследаванню тэкставай катэгорыі рэтраспекцыі на матэрыяле беларускай мастацкай прозы. Аналізуюцца сродкі рэпрэзентацыі кампазіцыйна-тэкставага віду дыскантынуума на ўзроўні лексем, сказу і звышфразевага адзінства. Адзначаецца спецыфіка і механізмы іх функцыянавання ў мастацкіх тэкстах пісьменнікаў. Вызначаны адносіны, на аснове якіх ажыццяўляецца пераход у рэтраспектыўную часавую прастору – прычыны, прамой актуалізацыі мінулых падзей, удакладняльна-тлумачальныя адносіны.

Ключавыя словы: катэгорыя рэтраспекцыі; кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя; рэтраспектыўныя адносіны; дыскантынуум; экспліцытныя сродкі.

Адным з найбольш дыскусійных пытанняў у сучаснай лінгвістыцы з’яўляецца даследаванне тэксту, яго асаблівасцей і катэгорый. Наяўнасць колькасці тэкставых катэгорый з’яўляецца спрэчным, што залежыць ад падыходу даследчыка да іх вызначэння. І. Р. Гальперын [1], М. М. Кожына [2], Т. В. Мацвеева [3] і інш. лінгвісты разглядаюць тэкставыя катэгорыі ў аспекце тыпалагічных прыкмет тэксту, якія ўдзельнічаюць у фарміраванні

яго семантычнай структуры. Аднак гэтае пытанне застаецца актуальным на сённяшні дзень і патрабуе больш дэталёвага вывучэння.

Катэгорыя *рэтраспекцыя* ўпершыню была вылучана І. Р. Гальперыным [1], пасля чаго больш грунтоўна даследавана Л. М. Фёдаравай [4], Н. У. Брусковой [5], І. У. Ціўяевай [6] на матэрыяле мастацкай англійскай і нямецкай літаратуры. Адсутнасць даследаванняў гэтай катэгорыі ў беларускім мовазнаўстве прадвызначае актуальнасць праблемы.

Кампазіцыйна-тэкставы від рэтраспекцыі, які характарызуецца парушэннем часовай паслядоўнасці падзей з мэтай увядзення новай інфармацыі, актуалізуецца на ўзроўні слова, сказу, звышфразовай адзінкі (ЗФА), на аснове адносін прамой актуалізацыі мінулых падзей, прычыны, удакладняльна-тлумачальных адносін.

Непаслядоўнасць у выкладанні падзей у мастацкім часе эксплікуецца моўнымі і тэкстуальнымі сродкамі, якія дапаўняюць адзін другога. Зрух у часавым кантынууме можа адбывацца прама пры дапамозе асобай семантыкі лексем, якая здольная актуалізаваць пераход у мінулае.

Шырока прадстаўлена група, якая ўваходзіць у склад сродкаў рэпрэзентацыі даследуемай катэгорыі – лексічныя адзінкі рэтраспектыўнага значэння з выражанай экспліцытнай семантыкай. Сюды адносяцца словы з семай «памяць». Найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца дзеясловы: *помніць, успамінаць, забыць, згадаць, прыпомніць, забыцца* і г. д. *Удава Катуніха? Напружваючы памяць, успомніў удаву і малое, што бегала за ёю. Няўжо гэта яна, закецаная, хваравітая дзяўчынка?* (В. Іпатава).

Неабходна адзначыць, што такія адзінкі звычайна ініцыююць рэтраспектыўныя ЗФА: *Многія са старэйшага пакалення, гледзячы на яе, **успаміналі** вяселле першай тады прыгажуні пры кракаўскім двары з князем Ілюком Астрожскім якраз на другі дзень пасля таго, як дачка старога Жыгімонта павянчалася з вялікім князем сямігародскім і будучым каралем Сігізмундам Аўгустам, стаяў на тым вяселлі каралеўскай дачкі князь Іллюк, чые вяселле адзначылі амаль гэтак жа пышна, як і папярэдняе...* (В. Іпатава). У такіх тэкстаструктурах звычайна змяшчаюцца лексіка-граматычныя сродкі, якія з’яўляюцца дадатковымі да здзяйснення звароту да мінулага.

Часцей за астатнія назіраецца ўжыванне дзеяслова *помніць* і яго сіноніма *успамінаць, прыпамінаць, напамніць* і г. д. Змена часовага плану адбываецца экспліцытна пры дапамозе семантычна рэтраспектыўнага характару адзінкі: – *Са мной Магдаліна, мая нявеста. Дзядуля, ты яе **памятаеш**. Мы прыходзілі да цябе зімой. Адчыняй* (Л. Рублеўская). Сустракаюцца лексемы рэтраспектыўнай семантыкі – *памяць, успамін, думкі* і г. д.

У якасці паказчыка дыскантынуума выкарыстоўваюцца словы разумовай дзейнасці са значэннем ‘*уяўляць*’. Семантыка такіх адзінак цесна звязана з памяццю: тое, што ўзнікае ў думках на аснове ўспрымання якіх-

небудзь падзей, дзеянняў у прошлым. *Але жыла з учарашняга дня ў ёй нейкая незразумелая трывога. Усплывалі ў вачах залацістыя валасы, загарэлы разумны лоб – адкуль ён узяўся ў смерда?* (В. Іпатава). Аднак трэба адзначыць, што такая група слоў не заўсёды мае выразную семантыку рэтраспектыўнасці, але пад уплывам сюжэту змяняецца часовае месцазнаходжанне: *Уяўленне паслужліва намалявала сцэну таемнага спаткання пад старым дубам, няўдалае выкраданне нявесты, дуэльныя пісталеты ды іншае сентыментальна-рамантычнае шалупінне* (Л. Рублеўская). У дадзеных выпадках рэтраспектыўнасць мае быць, так як размова пра падзеі, якія ўяўляюцца персанажамі, ужо вялася.

Неабходна адзначыць, што словы семантыкі мінулага ў пераважнасці знаходзяцца ў пачатку рэтраспектыўнай тэкстаструктуры, радзей у канцы ЗФА або фрагмента тэксту. Іншы раз у звышфразавых адзінках адбываецца паўтор аднаго і таго ж паказчыка мінулага.

Перарыў у кантынууме апавядання назіраецца, калі рэтраспектыўная частка з'яўляецца прычынай здзяйснення або не рэалізацыі падзей, дзеянняў асноўнай лініі сюжэта. Сродкі рэпрэзентацыі катэгорыі дыскантынуума з адносінамі прычыны вызначаюцца на розных узроўнях – лексіка-граматычным, сінтаксічным.

Маркерам мінулых падзей у адносінах да папярэдняга выказвання на аснове значэння прычыны выступае іменная група **назоўнік + назад, таму**: *І яшчэ дзівілася: два дні назад не ведала яго, не помніла аб хлопчыку з Нясвіжа, а сёння як быццам і жыць без яго не можа? Хіба такое можа быць? Адкуль усё бярэцца?!* (В. Іпатава); **прыслоўі часу**: – *Ну, па-першае, калі ўжо ты ўпершыню за два гады зрабіў мне такую ласку, што заварыў са мною, то я падазраю, гэта не без уплыву тваёй навукоўкі* (Л. Рублеўская.); **аказіянальныя маркеры**: *Пятрок з асаблівай радасцю прывітаў Еўку – яшчэ з даўніх наездаў князя ў замак прыглянулася яму ружовашчокая, з глыбокім поглядам цёмна-сініх вачэй і доўгай русавай касой дзяўчына* (В. Іпатава).

У складаназалежных сказах з даданай прычыны дыскантынуум, які суадносіцца з адносным часам, раскрывае прычыну здзяйснення або нездзяйснення дзеяння, якое выражана ў галоўнай частцы: *І з тым наказам памчаўся на Вадзяную вуліцу пасаднік Лось, а праз нейкі час ён прывёз дзяўчыну, але ў падранай сарочцы і з распушчанымі валасамі, таму што удава Катуніха не толькі не аддала пасадніку грыўню, але абазвала яго ўсялякімі словамі і плюнула ў твар, а дзяўчына вырывалася ад яго і не жадала слухаць ніякіх загадаў, хаця і наслаў за ёй сам вялікі князь* (В. Іпатава).

Дыскантынуум апавядання можа адбывацца ў камбінаваных складаных сказах згрупаванай структуры ў спалучэнні бяззлучнікавай і падпарадкавальнай сувязі. Бяззлучнікавая сувязь з'яўляецца дамінантнай, што і вызначае сэнсавыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі блокамі –

прычынна-выніковыя: *Па Полацку папаўзлі чуткі, што Усяслаў – князь, мацнейшы за епіскапа: іменна ён выгнаў быццам бы чорта з унучкі славутага Ірвідуба* (В. Іпатава). Значэнне прычыны можа перадавацца пры наяўнасці мадальных дзеясловаў прошлага часу: *Магдаліна ажно пачырванела ад сораму – як яна магла забыцца пра птушку?* (Л. Рублеўская).

Паказчыкам адносін прычыны выступае сінтаксічная канструкцыя – **парцэляцыя**. У дадзеным выпадку ўказваецца прычына таго, аб чым гаворыцца ў асноўным кампаненце: *Вельмі хачу намалюваць мокрага п'янага янота, які круціцца на поручні, як стрыптызёрка на шосце. Не наважваюся. Напалоханая я, спадарства. Адбілі ахвоту сцябацца* (Л. Рублеўская).

Рэалізацыя катэгорыі дыскантынуума можа быць абумоўлена **логіка-граматычнымі фактарамі** і выражацца імпліцытна. Выяўлена, што азначаемая адзінка мае рэтраспектыўную спасылку ў выніку прычынных і прычынна-выніковых адносін. Маркер можа знаходзіцца ў прэпазіцыі да залежнай тэкстаструктуры: *Праз грыдніцу праходзячы, Прадыслава яшчэ раз блаславіла бацькава паляванне: змарыўшыся, грыдні спалі, нават добра не павячэраўшы*. (В. Іпатава) і ў постапазіцыі: – *А на паперы, я ж сказаў, цана спецыяльная. – Вочы Цяпы таксама не натуральна блішчэлі. Відаць, «траўкі» Сева прынёс...* (Л. Рублеўская).

Рэтраспектыўны пераход з тлумачальнымі адносінамі адбываецца спосабам удакладнення, канкрэтызацыі падзеі, звестак асноўнага плана апавядання. Сродкамі актуалізацыі прасторы мінулага ў кантынууме апавядання выступаюць розныя лексіка-граматычныя адзінкі.

Часта ў якасці паказчыка значэння выкарыстоўваюцца розныя іменныя групы, суадносныя з акалічнасцямі часу. Да такіх адзінак адносяцца **іменныя групы назоўнік + прыназоўнік** са значэннем пэўных узроставых перыядаў: *А там – прапахлы лекамі апошні прыпынак чалавечае дарогі, якая са скрыжавання юнацтва бачыцца бясконцай і прывабна таямнічай, і нельга нават падумаць, што калісьці давядзецца апынуцца на такім жа сумным прыпынку* (Л. Рублеўская); **назоўнік + прыметнік**: *Утульна я адчуваю сябе толькі ў мастакоўскіх майстэрнях – там, дзе састаўленыя ўздоўж сцен кераміка і палотны, дзе на паліцах аскепкі невядомых пасудзін і дзівосныя букеты з сухіх кветак і птушыных пёраў... Дзе можна знайсці зусім нечаканыя прадметы – ад чалавечага чэрапа да ліхтара, з якім у мінулым стагоддзі абходчык чыгункі сустракаў цягнік...* (Л. Рублеўская); **назоўнік + назад, таму**: – *Значыць, выпадак... А як вы патлумачыце, што ваш падапечны, які памёр тры дні таму, зрабіў вас сваёй адзінай спадчынніцай?* (Л. Рублеўская).

Рэтраспектыўнасць падзей з удакладняльна-тлумачальнымі адносінамі можа рэалізоўвацца і з дапамогай **прыслоўяў часу, прыслоўных выразаў некалі, калісьці, аднойчы, прыметнікаў часу**. Так, у наступнай

тэкстаструктуры: *Ля самага выхаду балявалі татары, якія **напярэдадні** вартавалі палоннага князя. Чырвоныя, вясёлыя, яны кідалі косці, голасна рагаталі* (В. Іпатава) з дапамогай прыслоўя часу адбываецца зрух у мінулую прастору, інфармацыя якой удакладняе, тлумачыць падзеі сюжэта.

Крок назад у паслядоўным разгортванні падзей рэалізуецца пры дапамозе **сэнсавага або інтанацыйнага вылучэння**. Адасобленыя члены сказа рэтраспектыўна паведамляюць, паясняюць або дадаткова дапаўняюць сэнс выказвання. Так, у наступнай тэкстаструктуры: *Тым больш, ведаючы ўсё – пра што я тут распавёў і пра што змаўчаў, – ты, можа, не пераступіла б парог маёй хаты* (Л. Рублеўская), адасоблены член сказа, развіты залежнымі словамі, тлумачыць змест асобай словаформы «усё», што прадвызначае ўдакладняльна-паясняльныя адносіны.

На сінтаксічным узроўні кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя вызначаецца ў **складаназалежных сказах з даданай атрыбутыўнай часткай**: *Адна Марыля Гудзевіч, зеленавокая прыгажуня Марылька, **якая ўжо скончыла педтэхнікум**, бо была на два гады за яго, Антося, старэйшая, у сваім плюшавым пінжачку выглядае па-сапраўднаму элегантна* (Л. Рублеўская). Іншы раз сінтаксічная рэтраспектыўная сувязь падмацоўваецца лексічнымі адзінкамі часу. Зафіксаваны выпадкі, калі даданая частка, выражаная значэннем мінулага, азначае дзейнік галоўнай, якая ў сваю чаргу з'яўляецца рэтраспектыўнай і ў адносінах да атрыбутыўнай.

Зварот да мінулых падзей, з'яў у ЗФА рэалізоўваецца, калі **аўтасемантычны сказ уключае апорныя словы**, змест якіх раскрываецца сінсемантычнымі кампанентамі рэтраспектыўнага характару. Адносіны да мінулага падкрэсліваюцца лексічнымі адзінкамі часу: ***Плакала, стараючыся, каб ніхто не пачуў ейнага плачу, сама не разумеючы, аб чым яе туга...** Можа, на сваіх **ніколі не бачаных** дзеду і бабуцы – **раней** ведала толькі іхнія імёны: Антоній і Марыя. Па хлопцу і дзяўчыне, што сустрэліся **пяцьсот год таму ў маленькім ліцвінскім мястэчку, каб спазнаць самае салодкае і самае горкае на зямлі – каханне...*** (Л. Рублеўская).

Аналіз фактычнага матэрыялу дазволіў адзначыць, што рэтраспектыўная інфармацыя ўводзіцца з аднаго боку як дадатковыя звесткі да асноўнага корпуса тэкстаструктур, але якія не адыгрываюць значную ролю ў ім. Аднак у большасці выпадкаў рэпрэзентацыя падзей, фактаў мінулага дазваляе раскрыць мастацкую задуму і з'яўляецца асноўным матэрыялам для працягу мастацкага сюжэта. Змена часавай прасторы асноўваецца на тых адносінах, якія садзейнічаюць гэтаму пераходу, пры гэтым зрух у мінулае адбываецца за кошт розных лексіка-граматычных сродкаў.

Такім чынам, намі даследавана кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя, якая характарызуецца парушэннем часавай прасторы з мэтай ўвядзення новай для чытача інфармацыі. Выяўлены адносіны, на аснове якіх

адбываецца дыскантынуум у апавяданні – прычыны, удакладняльна-тлумачальныя, адносіны прамой актуалізацыі мінулых падзей. Вызначаны сродкі рэпрэзентацыі даследуемай катэгорыі ў межах адзначаных значэнняў. На ўзроўні лексем, словазлучэння і сказа напрамак у мінулае рэалізуецца з дапамогай розных іменных груп, прыслоўяў часу, аказіянальных маркераў, прыметнікаў з часавым значэннем, у складаных сказах, у сінтаксічных канструкцыях – парцэляцыях. На ўзроўні ЗФА сінсемантычныя кампаненты рэтраспектыўна раскрываюць сэнс аўтасемантычнага сказа. Як бачым, тэкставая катэгорыя рэтраспекцыя патрабуе больш дэтальнага вывучэння, а менавіта вызначэння іншых значэнняў, выяўлення сродкаў выражэння.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Гальперин И. Р.* Континуум // Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин ; отв. ред. Г. В. Степанов. Изд. 9-е. М., 2016. С. 87–97.
2. *Кожина М. Н.* Стилистико-текстовый статус и взаимодействие категорий ретроспекции и проспекции в научной речи (интердисциплинарный аспект) // Речеведение. Теория функциональной статистики : избр. тр. / М. Н. Кожина. М., 2014. С. 372–413.
3. *Матвеева Т. В.* Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Синхронно-сопоставительный очерк. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. 172 с.
4. *Федорова Л. Н.* Категория ретроспекции в художественном тексте: на материале английского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. М., 1982. 21 с.
5. *Брускова Н. В.* Категории ретроспекции и проспекции в художественном тексте : на материале немецкого языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. М., 1983. 22 с.
6. *Тивьяева И. В.* Ретроспективные сверхфразовые единства: формы и функции : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Тула, 2007. 175 с.

ФАКУЛЬТАТИВНЫЕ ФУНКЦИИ КАВЫЧЕК В ТЕКСТАХ СМИ БЕЛАРУСИ

О. Н. Жизневская

*Минский государственный лингвистический университет,
ул. Захарова, 21, 220034, г. Минск, Республика Беларусь,
Jiznev-ol@rambler.ru*

В текстах современных средств массовой информации (СМИ) Беларуси встречается немало номинаций, которые употребляются в кавычках. В статье рассматриваются факультативные функции кавычек на примере публикаций на семейную тематику. Делается вывод о том, что в медиатекстах кавычки, помимо основных функций, выполняют следующие факультативные функции: разрушают стандартное семиотическое отношение, которое по умолчанию реализуется автором; являются показателем «чужого слова»; свидетельствуют о том, что пишущий вкладывает в употребляемое слово нестандартный смысл, а читающий должен правильно